

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

مقدمه، تصحیح، تعلیقات و تحلیل صحت و مرض محمد فضولی و مقایسه با آثار

مشابه

استاد راهنما:

دکتر زهرا پارساپور

استاد مشاور:

دکتر ابوالقاسم رادفر

دانشجو:

خدیجه عارفی

شهریورماه: ۱۳۹۱

تقدیر و تشکر

از استاد محترم، سرکار خانم دکتر زهرا پارساپور قدردانی می‌نمایم که در به انجام رساندن پایان‌نامه حاضر زحمات بسیاری را متحمل شدند و با صبوری اینجانب را راهنمایی نمودند. همچنین از جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر که با شفقت مرا راهنمایی نمودند و دکتر داوود اسپرهم که داوری پایان‌نامه را بر عهده گرفتند، صمیمانه سپاسگزارم.

تقديم به پدر و مادرم،

آنان که در سایهٔ سرو دلجویشان بالیدن گرفتم!

چکیده

محمدبن سلیمان فضولی بغدادی، از بزرگ‌ترین چهره‌های ادبی جهان اسلام است. فضولی شاعر و نویسنده‌ای ملی است که همواره مورد توجه بسیاری از ادیبان قرار گرفته است. آثار فضولی به صورت حلقه واسط میان سه فرهنگ ترکی، عربی و فارسی درآمده است. رسالهٔ صحت و مرض از جمله آثار فارسی اوست که تاکنون تصحیح علمی و انتقادی از این اثر صورت نگرفته است. در این پژوهش علاوه بر تصحیح انتقادی، اثر از نظر محتوایی براساس آرا و تفکرات فلاسفه و عرفای بزرگی چون ابو حامد غزالی، ابن سینا، ابن عربی و سهروردی تحلیل و شرح گردیده است. همچنین، در کنار تحلیل متن آن، رساله با آثار پیش از خود مقایسه شده است.

واژگان کلیدی: فضولی، صحت و مرض، ابن سینا، سهروردی.

فهرست

شش	چکیده
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول کلیات طرح تحقیق
۵	مسأله پژوهش
۵	موضوع پژوهش
۵	قلمرو پژوهش
۶	اهمیت و ضرورت پژوهش
۶	اهداف پژوهش
۶	کاربردهای پژوهش
۷	نوع پژوهش
۷	سؤالات پژوهش
۷	فرضیه‌های پژوهش
۸	روش پژوهش
۸	روش جمع‌آوری اطلاعات
۸	روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۹	پیشینه موضوع پژوهش
۱۱	فصل دوم زندگینامه محمد فضولی
۱۳	زندگینامه
۱۳	نام و تخلص
۱۴	تولد

۱۷	..... اصل و تبار و خانوادهٔ فضولی
۲۰	..... مذهب و طریقت فضولی
۲۴	..... سفرهای فضولی
۲۵	..... تحصیلات و جایگاه علمی فضولی
۲۷	..... وضعیت سیاسی- اجتماعی عصر فضولی
۳۰	..... ممدوحان
۳۲	..... وضعیت زبان ادبی در دورهٔ فضولی
۳۵	..... جایگاه فضولی در ادب ترکی
۳۸	..... وفات
۴۰	..... آثار فضولی
۴۰	..... آثار منظوم
۴۴	..... آثار منثور
۴۷	..... فصل سوم رسالهٔ صحت و مرض
۴۹	..... معرفی رساله
۵۰	..... پیشینهٔ چاپ رساله و ترجمه‌های آن
۵۲	..... نسخه‌های خطی
۵۳	..... نسخهٔ د
۵۴	..... نسخهٔ آ
۵۴	..... نسخهٔ مج
۵۴	..... نسخهٔ م
۵۵	..... نسخهٔ مل
۵۵	..... روش تصحیح متن
۵۷	..... ویژگی‌های سبکی صحت و مرض
۵۸	..... ویژگی‌های دستوری صحت و مرض

۶۱	ویژگی‌های ادبی صحت و مرض
۶۲	نکات نگارشی و املائی نسخه د
۶۴	صحت و مرض
۱۱۹	شیوه‌نامه تعلیقات
۱۲۰	تعلیقات و شرح مشکلات
۱۷۱	فصل چهارم تحلیل و مقایسه با آثار مشابه
۱۷۳	انواع سفرنامه‌ها
۱۷۶	خلاصه داستان
۱۷۶	تحلیل اجزای داستان و شخصیت‌ها
۱۷۸	تحلیل و تفسیر داستان
۲۱۳	تأثیرپذیری فضولی از آثار پیش از خود
۲۱۴	صحت و مرض و فی حقیقه‌العشق
۲۱۹	صحت و مرض و حسن و دل
۲۲۵	فصل پنجم ارزیابی و نتیجه‌گیری
۲۲۷	خلاصه پژوهش و بحث و بررسی یافته‌ها
۲۲۸	ارزیابی فرضیه‌ها
۲۲۹	مشکلات و موانع پژوهش
۲۳۰	تصاویر
۲۳۷	کتابنامه
۲۴۹	چکیده انگلیسی

ز بس بستم خیال تو، تو گشتم پای تا سر من
تو آمد رفته رفته، رفت من آهسته آهسته
(فیض کاشانی)

پیشگفتار

هستی از آمیزش حسن و عشق نقش گرفت. عصاره آن موجودی شد به نام آدم که بار این امانت را بر دوش گرفت و رهسپار سرای دنیا شد و آینه‌دار طلعت حق و باز به فرمان او بدان سرای باز خواهد شد. خدای را سپاس که تکلیفی بر دوشم نهاد تا بار امانت یاد آورم.

صحت و مرض یکی از آثار جذاب و خواندنی محمد فضولی، شاعر و نویسنده قرن دهم هجری است. در این پژوهش علاوه بر تصحیح انتقادی و علمی رساله صحت و مرض و شرح آن، اطلاعاتی جامع و مستند درباره زندگی فضولی و همچنین تحلیل محتوای داستان براساس سخنان عرفا و فلاسفه بزرگ ارائه شده است. از آنجاکه این رساله داستانی تمثیلی است و تحت تأثیر آثار پیش از خود شکل گرفته، علاوه بر شرح و تحلیل رساله، به مقایسه آن با آثار مشابه نیز پرداخته‌ایم.

با وجود تلاش پژوهشگر برای ارائه مطالبی دقیق و جامع از نویسنده و اثر او، به دلیل فراوانی اطلاعات و چندزبانه بودن آنها و تضاد و تناقضی که در برخی منابع مشاهده می‌شد و فرصت کمی که برای مطالعه و غور و تحقیق در آثار دیگر مؤلف وجود داشت، بعضی ناگفته‌ها و یا سخنان مهم باقی ماند. زمان زیادی از پژوهش برای جست‌وجو و تهیه نسخه و مقابله میان آنها صرف شد. با وجود فراوانی نسخ این رساله در کتابخانه‌های مختلف، همت بر آن بود که نسخه‌ای معتبر و دقیق از آن مبنای کار قرار گیرد. امید است که کیفیت کار نمایانگر این مسایل باشد.

از استاد بسیار بزرگوارم، سرکار خانم دکتر زهرا پارساپور، بی‌نهایت سپاسگزارم که متواضعانه موضوع پژوهش خود را به بنده پیشکش فرمودند و دغدغه این کار بزرگ را در دل من افکندند و با راهنمایی‌های دقیق و علمی خود اشکالات رساله را برطرف کردند. از استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر که با تیزی و دقت نظر اشکالات رساله را گوشزد فرمودند و با شفقت خود همیشه موجب دلگرمی ما در کار بودند، قدردانی می‌کنم. از استاد بزرگوار آقای دکتر اسپرهم که با تیزی و دقت نظر رساله را مطالعه فرمودند و نکات مهمی را در تصحیح آن مطرح نمودند، بسیار سپاسگزارم و قدردانی می‌نمایم. امیدوارم این رساله در صورتی منقح و منسجم به چاپ برسد و جایگاه حقیقی خود را در میان آثار دیگر باز یابد.

«إن شاء الله وحده»

فصل اوّل

کلیات طرح تحقیق

مسأله پژوهش

محمدبن سلیمان فضولی بغدادی، یکی از بزرگ‌ترین چهره‌های ادبی جهان اسلام است. فضولی شاعر و نویسنده‌ای ملی است که همواره مورد توجه بسیاری از ادیبان در کشورهای مختلف، به‌ویژه ترک‌زبانان قرار گرفته است. آثار او به صورت حلقه واسط میان سه فرهنگ ترکی، فارسی و عربی درآمده است. فضولی در زمینه‌های مختلف و به سه زبان اثرآفرینی کرده است. صحت و مرض از جمله آثار فارسی اوست. این اثر از نظر عرفانی و طبّی جالب توجه و بررسی است. متأسفانه رساله‌هایی با این محتوا کمتر موضوع پژوهش بوده است. این اثر با وجود مختصربودن دارای ویژگی‌های داستانی و محتوایی خاصی است، که قابل بررسی و تحلیل است. تصحیح علمی و انتقادی اثر نیز مهم‌ترین مسأله در این پژوهش می‌باشد.

موضوع پژوهش

رساله صحت و مرض اثری ادبی است. در این رساله مسایل عرفانی از جمله فرود روح از عالم بالا و سیر معنوی آن، با زبان تمثیلی و ادبی توصیف می‌شود. همچنین، اثر حاوی اطلاعات نغزی در زمینه طب است و درباره آلات موسیقی نیز در حد پیشبرد داستان نکاتی مطرح شده که دور از تأمل نیست.

قلمرو پژوهش

محمد فضولی در قرن دهم، دوران پادشاهی صفویان و عثمانیان، در عراق عرب متولد شده است دوره‌ای که کشاکش مذهبی میان سنی‌ها و شیعیان بسیاری از مسلمانان را از مآمن و سرزمین خود گریزان کرده بود. وی در همان جا پرورش یافته و به شهرت رسیده است. اصلیت او از ترکمان بیات

در ایران است. قلمرو این پژوهش نیز با توجه به مکان زندگی نویسنده و اصالت او، عراق و ایران و ترکیه است.

اهمیت و ضرورت پژوهش

رسالهٔ *صحت و مرض* از جمله سفرنامه‌های تمثیلی و عرفانی است. در ادبیات فارسی در زمینهٔ این نوع سفرنامه‌ها تحقیقات جامعی صورت نگرفته است. بی‌شک آثار بزرگ فراوانی در این زمینه‌ها وجود دارد که تصحیح، بررسی و ارزیابی آنها ضروری و لازم است. این رساله با توجه به ارزش رساله‌های تمثیلی و عرفانی در ادبیات فارسی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. نویسنده رساله پیوندی محکم میان نکات طبی و عرفانی برقرار کرده است. سیر روح از عالم بالا به پایین و بازگشت دوباره بدان عالم اشاره به سیر دایره‌وار است که مدنظر نویسنده بوده است.

اهداف پژوهش

هدف از انجام این پژوهش ارائهٔ تصحیحی دقیق و مطلوب از رسالهٔ *صحت و مرض*، شرح و توضیح اصطلاحات و عبارات اثر، تحلیل و بررسی محتوای اثر و مقایسه با آثار مشابه از جمله *فی حقیقة العشق سهروردی و حسن و دل سبیک نیشابوری* است.

کاربردهای پژوهش

آشنایی با آثار ادبی و عرفانی در قرن دهم و ویژگی‌های محتوایی و موضوعی آنها از مهم‌ترین کاربردهای این پژوهش است. در این اثر ویژگی‌های زبانی و ادبی ارزیابی شده است. مطالبی که دربارهٔ سفرنامه‌های تمثیلی مطرح شده، زمینهٔ شناخت با این آثار در قرن دهم و انس با آنها را فراهم می‌کند.

نوع پژوهش

در پژوهش حاضر رسالهٔ *صحت و مرض* تصحیح شده است. اثر از نظر محتوایی، تحلیل و بررسی شده است و با آثار مشابه خود مورد تطبیق و مقایسه قرار گرفته است.

سئالات پژوهش

۱. آیا محمد فضولی در اثر خود تحت تأثیر آثار نویسندگان قبل از خود قرار گرفته است؟
۲. رسالهٔ *صحت و مرض* بیشتر به کدام حوزهٔ معرفتی - فکری مربوط می‌شود؟
۳. رابطهٔ روح و بدن در این رساله چگونه است؟

فرضیه‌های پژوهش

۱. محمد فضولی در خلق این اثر متأثر از آثار عرفانی و تمثیلی پیش از خود است. وی در این رساله بیش از همه از آثار سهروردی به‌ویژه *فی حقیقه العشق* اثر پذیرفته است. تأثیر او از حسن و دل سبیک نیشابوری نیز در اثر آشکار است.

۲. این رساله بیشتر مربوط به حوزهٔ عرفانی است. موضوع و محتوای آن حاوی نکات برجستهٔ عرفانی است. در ضمن داستان نکات طبّی جالب توجهی ذکر شده است که آن هم در خدمت سیر عرفانی داستان است.

۳. رابطهٔ روح و بدن در این رساله از سه دیدگاه قابل بررسی و تأمل است. تا زمانی که سیر روح در بدن است؛ یعنی مراحل آغازین سیر سالک، رابطهٔ میان این دو رابطهٔ تضاعد و یاری‌رساندن به یکدیگر است. در این مرحله احوالات روح بر بدن و بدن بر روح، تأثیر می‌گذارد. تعادل بدن موجب تعادل روح می‌شود و لطافت روح موجب لطافت بدن و توابع آن است. بعد از طی مراحل سلوک سالک در آخرین مراحل از جسم فاصله می‌گیرد و متوجّه عالم بالا می‌شود. در این مرحله رابطهٔ روح و بدن در تضاد و تقابل با یکدیگر است. بقای روح برابر با فناى بدن است. دیدگاه دیگر، دیدگاه ابزاری است. در آغاز داستان وقتی روح به دیار بدن فرود می‌آید راکب بودن روح و مرکب بودن بدن مطرح می‌شود. بدن به عنوان ابزاری است که روح به واسطهٔ آن به سیر در عالم ماده مشغول می‌شود.

این مرکب تا مراحل از سیر معنوی نیز همراه سالک است؛ اما در نهایت روح از آن به طور کامل فارغ می‌شود؛ زیرا وجود او بزرگ‌ترین حجاب در برابر سالک و حق است.

روش پژوهش

این اثر به روش انتقادی تصحیح شده است. نسخه‌ای که از نسخه‌های دیگر قدیمی‌تر و دقیق‌تر بود به عنوان نسخه‌ی اساس انتخاب شد و با نسخ دیگر که به ترتیب ارزش و زمان کتاب دسته‌بندی شده بودند، مقابله شد و اختلاف نسخ در حاشیه‌ی هر صفحه بیان گردید. در قسمت زندگینامه مطالب از منابع دسته اول و مستند و با تکیه بر آثار دیگر نویسنده، گردآوری شد. تعلیقات با تکیه بر آثار عرفانی شاخص و آثار نویسنده و کتب معتبر لغات و فرهنگ‌های مربوط تنظیم شد. در قسمت تطبیق اثر با آثار دیگر، تشابهات و برخی اختلاف‌های بارز میان اثرها بررسی شد و برخی از نکات محتوایی و موضوعی میان آثار مذکور در ضمن مطالب دیگر مطرح گردید.

روش جمع‌آوری اطلاعات

گردآوری اطلاعات در این پایان‌نامه به روش کتابخانه‌ای صورت پذیرفته و در دو مرحله‌ی تهیه‌ی نسخ از کتابخانه‌های مختلف و معتبر، و مطالعه منابع مربوط به بخش‌های دیگر و برگه‌نویسی از آنها. پس از تهیه‌ی مطالب جمع‌آوری شده به معرفی، تحلیل و بررسی اثر پرداخته شد. پژوهشگر با شناسایی منابع مکتوب اعم از کتاب، روزنامه، مقاله و نیز با کمک سایت‌های تخصصی در زمینه‌های مربوط به پژوهش، به جمع‌آوری مطالب موردنظر پرداخته است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

تجزیه و تحلیل اثر بر مبنای آثار عرفانی و طبّی مرتبط با موضوع اثر صورت گرفته است. علاوه بر تجزیه و تحلیل، به بررسی تطبیقی اثر پرداخته شده است.

پیشینه موضوع پژوهش

موضوع رساله از نظر برخی نکات طبّی، شایان توجه است. از نظر عرفانی و نوع داستان و سفرنامه، پیشینه این‌گونه آثار به داستان‌های ابن‌سینا و سهروردی بازمی‌گردد. در داستان *حی بن یقظان* و *رساله الطیر ابن‌سینا*، *عقل سرخ*، *قصه غربه‌العربیة* و *فی حقیقه‌العشق سهروردی* داستان زبانی تمثیلی و رمزی دارد. جز *فی حقیقه‌العشق سهروردی* که در آن از ماهیت حسن، عشق و حزن سخن گفته شده با تکیه بر تفسیر سوره یوسف، در بقیه آثار ما با سفری تمثیلی و روحانی مواجهیم که سالک طریق حق که نفس ناطقه و حقیقت وجودی انسان است، قدم در این راه گذارده و به طی مراحل سلوک و کسب معرفت می‌پردازد. سفرهای روحانی پیشینه گسترده‌ای دارد و سخن‌گفتن درباره آنها در این مجال اندک امکان‌پذیر نیست. از نظر به کارگیری مفاهیمی چون حسن و عشق و شخصیت‌بخشی به آنها، پیشینه اثر و آثار مشابه آن، به *فی حقیقه‌العشق سهروردی* بازمی‌گردد. بعد از سهروردی آثار فراوانی در این زمینه به تقلید از او به نگارش درآمد.

فصل دوم

زندگینامهٔ محمد فضولی

زندگینامه

محمد فضولی بغدادی از شاعران و نویسندگان بزرگ قرن دهم هجری است. درباره جزئیات زندگی او اطلاعات کامل و دقیقی وجود ندارد. در تذکره‌ها و کتب نزدیک به عهد نویسنده به اختصار از او سخن گفته شده است. در دوره‌های اخیر مقالات و پژوهش‌های زیادی از جانب ترک‌زبانان و ایرانیان و عرب‌زبانان درباره زندگی و آثار و اندیشه‌اش نوشته شده است که تا حدودی ابهامات زندگی او را برطرف می‌کند. در این مبحث کوشیده‌ایم تا با استفاده از منابع مستند، اطلاعات جامع و مفیدی را درباره نویسنده ارائه دهیم.

نام و تخلص

نام کامل او برای اولین بار به صورت محمد بن سلیمان ملقب به فضولی در رساله عربی‌اش *مطلع الاعتقاد* آمده است. (فضولی، ۱۹۵۸م: ۱۲) کاتب چلبی نیز در *کشف الظنون عن اسامی کتب و الفنون* نام او را محمد بن سلیمان متخلص به فضولی ذکر کرده است. (کاتب چلبی، بی‌تا: ج ۱، ۸۰۵) تخلص او چنان‌که در آثار و اشعارش آمده و در مقدمه دیوان فارسی‌اش بدان اشاره می‌کند، فضولی است. در مقدمه دیوان فارسی‌اش، دلیل انتخاب این تخلص را اجتناب از توارد، نشان دادن فضل و جامعیت علوم و... بیان می‌کند:

... در ابتدای شروع نظم هرچند روزی دل بر تخلصی می‌نهادم و بعد از مدتی به واسطه ظهور شریکی به تخلص دیگر تغییر می‌دادم. آخر الامر معلوم شد که یارانی که پیش از من بوده‌اند تخلص‌ها را بیش از معانی ربوده‌اند. خیال کردم که اگر تخلص مشترک اختیار نمایم در انتساب نظم بر من حیف رود اگر مغلوب باشم و بر شریک ظلم شود اگر غالب آیم. بنابر ملابست التباس

«فضولی» تخلص کردم و از تشویش ستم شریکان پناه به جانب تخلص بردم... فی الواقع تخلص واقع شد موافق هوای من و لقبی افتاد مطابق دعوی من به چندین وجوه اول آنکه من خود را یگانه روزگار می‌خواستم و این درین تخلص به ظهور پیوست و دامن فردیتم از دست قید شرکت رست. دیگر آنکه من به توفیق همت استدعای جامعیت جمع علوم و فنون داشتم، تخلصی یافتم متضمن این مضمون، چرا که در لغت جمع فضل است بر وزن علوم و فنون، دیگر مفهوم فضولی به اصطلاح عوام خلاف ادب است و چه خلاف ادب ازین برتر که مرا با وجود قلت معاشرت علمای عالی مقدار و عدم تربیت سلاطین نامدار مرحمت شعار و نفرت سیاحت اقالیم. امصار همیشه در مباحثه عقلیه دست تعرض در گریبان احکام مختلفه حکماست... (فضولی، ۱۹۶۲م: ۱۱-۱۲)

علاوه بر این معانی، فضولی به معانی دیگر این کلمه نیز نظر داشته و در اشعارش به آن اشاره می‌کند. برای مثال، در یکی از غزل‌هایش فضولی را در معنای بی‌ادبی به کار برده است:

گفت زین بی‌ادبی‌هاست که اینش لقب است   گفتم ای شوخ فضولی به تو میلی دارد
(همان: ۳۳۰)

لقب بغدادی که در غالب کتاب‌ها به او نسبت داده شده، به دلیل اقامت طولانی مدت فضولی در بغداد و کسب علوم در آنجاست. گاهی از او با لقب ملّا یاد شده که نشان‌دهنده تحصیلات او در زمینه علوم عقلی و نقلی است و چون «خواندن و نوشتن می‌دانست بنابر رسم روزگار لقب ملا به او داده‌اند.» (عبرانی، ۱۳۷۴: ۱۴۶) هیئت در کتاب *آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش* می‌گوید: پیش از آن که فضولی به شاعری شهرت یابد، به نام ملّا مشهور بوده است. (هیئت، ۱۳۵۸: ۳۶)

تولد

تاریخ تولّد فضولی در هیچ‌یک از تذکره‌های نزدیک به عهد فضولی ذکر نشده است. در کتب دیگر نیز اختلاف نظر وجود دارد و تاریخ دقیق و مستندی بیان نشده است. در *ریاض‌العارفین* سال ولادت او ۹۱۰ آمده است. (بغدادی، ۱۹۵۵م: ج ۲، ۲۵۰) ابوالضیاء توفیق نیز در *نمونه ادبیات عثمانیه* تاریخ تولّد او را ۹۱۰ هـ ق در کربلا ذکر کرده است. (توفیق، ۱۳۰۸: ۲۱) عبدالقادر قراخان با استناد به قصیده ۱۴ از دیوان فارسی فضولی که در مدح الوندبیک سروده شده است، او را متولّد دهه ۱۴۸۰م می‌داند. حمید آراسلی این ادعا را که قصیده فضولی در مدح الوندبیک آق‌قویونلو سروده شده باشد، ردّ کرده و چنین استدلال می‌کند: